

מזיכרון להכרה

60 שנה לטבח כפר קאסם
(29 באוקטובר 1956)

מערך שיעור

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

כתיבה

רותם רפאלי, פיתוח הדרכה, במסגרת הצוות הדידקטי בע"מ

תרגום והתאמה לערבית

סאמר בדווי, יועץ ארגוני ומנהל פרויקטים

ועדת היגוי

המכון הישראלי לדמוקרטיה

פרופ' מרדכי קרמניצר, עמית בכיר (בעת כתיבת המסמך שימש סגן נשיא למחקר)
ד"ר תהילה שוורץ אלטשולר, עמיתה בכירה (בעת כתיבת המסמך שימשה מנהלת המרכז
לערכים ולמוסדות דמוקרטיים)
נסרין חדאד חאג' יחיא, מנהלת התוכנית ליחסי יהודים-ערבים
עו"ד אלי בכר, חוקר (בעת כתיבת המסמך שימש מנהל שותף בתוכנית ליחסי
יהודים-ערבים)
ד"ר דנה בלאנדר, אחראית תחום הטמעת ערך כבוד האדם במוסדות ציבור ואחראית ליווי
מחקרים

עיריית כפר קאסם

וליד טהה, מנהל מחלקת חינוך בעיריית כפר קאסם
סאמר בדווי, יועץ ארגוני ומנהל פרויקטים

הצוות הדידקטי

ד"ר נעם אבן

ד"ר גיל גרטל

עריכת הטקסט, ערבית

שלמה אבן, תמר שקד

בקרה לשונית והתאמה, ערבית

נסרין חדאד חאג' יחיא

© כל הזכויות למערכים בעברית ובערבית שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה.
יוני 2019

התצלום על העטיפה: אבישי טייכר, אנדרטה להרוגי טבח כפר קאסם

תוכן העניינים

3

חלק ראשון: מערך השיעור

5

תחנה 1: פתיחה

7

תחנה 2: עבודת חקר בקבוצות

8

תחנה 3: הבעת עמדה, דיון ומסקנות

9

תחנה 4: דיון מסכם

13

חלק שני: דפי עזר לקבוצות החקר

14

היבט מס' 1: הרקע לטבח

16

היבט מס' 2: ביצוע הטבח

19

היבט מס' 3: טיוח

23

היבט מס' 4: המשפט ופקודה בלתי חוקית בעליל

27

היבט מס' 5: הסולחה הכפויה

30

היבט מס' 6: הנצחה, זיכרון והמאבק להכרה בטבח על ידי מוסדות המדינה

32

חלק שלישי: הרחבה למורה

33

הממשל הצבאי

35

תיאוריות המסבירות את התנהגות מבצעי הטבח

37

פקודה בלתי חוקית ופקודה בלתי חוקית בעליל

40

יחסי רוב ומיעוט במדינה יהודית ודמוקרטיה

חלק ראשון

מערך השיעור

מטרות הפעילות:

- התלמידים יכירו את הרקע ההיסטורי של הטבח בכפר קאסם באוקטובר 1956, את פרטי התרחשותו, את הסתרתו על ידי הממסד, את המשפט שהתנהל בעקבותיו ואת תוצאותיו עד ימינו.
- התלמידים יכירו את המושג "פקודה בלתי חוקית בעליל".
- התלמידים יפענחו ויציגו את התנאים שאפשרו את קיום הטבח בשנים הראשונות להקמת המדינה.
- התלמידים יביעו עמדה על הטבח, מתוך התייחסות ליחסי רוב ומיעוט במדינה יהודית ודמוקרטית.
- התלמידים ידונו ביחסי רוב ומיעוט במדינת ישראל.

אוכלוסיית יעד:

תלמידים בכיתות ט' – י' בחינוך הממלכתי

משך הפעילות:

שעה וחצי (שני שיעורים של 45 דקות כל אחד)

עזרים:

לוח מחיק, טושים מחיקים, מחשב (עם חיבור לאינטרנט), מקרן, תמונות, כרטיסיות היבטים, דפי A3, בריסטולים לבנים, טושים וצבעים.

מהלך הפעילות:

מלבד הפתיחה והסיכום המערך מבוסס על עבודה עצמית של התלמידים: תחילה בקבוצות חקר – כל קבוצה חוקרת היבט אחד של טבח כפר קאסם – ואחר כך בקבוצות שידונו בממצאי קבוצות החקר ויפיקו תוצר מסכם.

תחנה 1: פתיחה

משך הפעילות כ־20 דקות, במליאת הכיתה

תלמידי הכיתה יושבים במעגל, והמורה מציג את נושא השיעור. הנושא יוצג בקווים כלליים, בהתאם לרמת ההבנה ושיתוף הפעולה של הכיתה. השאלות המנחות הן אופציונליות לדיון ברקע המקדים לטבח.

הכנה, מומלץ למורה לצפות בשיעור מצולם על הטבח בהנחיית רוביק רוזנטל, בקישור:¹
www.youtube.com/watch?v=-9ZJaLquloM
מומלץ גם לעיין בספרו של רוביק רוזנטל, **כפר קאסם: אירועים ומיתוס** (הקיבוץ המאוחד, 2000; ספר זה שימש מקור עיקרי למערך השיעור ולציטוטים המובאים בו).

הצגת הנושא

היום נדון בטבח שביצעו חיילי משמר הגבול בכפר קאסם באוקטובר 1956. נלמד על הטבח עצמו וגם נבחן את ההיבטים השונים שלו ואת השפעתו עד ימינו, כך שזו תהיה הזדמנות בשבילנו לבדוק גם מה השתנה מאז. נעבוד בקבוצות ולבסוף נערוך עבודה מסכמת כיתתית. לפני שאציג את הרקע יש לי כמה שאלות אליכם:

- מי שמע על הטבח בכפר קאסם?
- מישהו יודע איפה נמצא היישוב כפר קאסם? האם תושביו אזרחי המדינה?
- מה ההקשר שעולה באוזניכם למשמע המילה "טבח"?

רקע כללי

הטבח בכפר קאסם בוצע ביום שני, 29 באוקטובר 1956. לוחמי גדוד 1 של משמר הגבול הישראלי ירו למוות ב־49 מתושבי היישוב ופצעו 13 נוספים, בהם ילדים, נשים וטף. מאז קום המדינה, וגם באותה עת, הערבים אזרחי ישראל חיו תחת ממשל צבאי. באותו יום הטיל צה"ל עוצר מוקדם - שעת העוצר הקבוע הוקדמה מהשעה 19:00 לשעה 17:00 - על כמה יישובים, ובהם גם כפר קאסם. ניתנה פקודה לירות במי שִׁיפּר את העוצר. אף שגדוד מג"ב הונחה ליידע את התושבים על ההקדמה של תחילת העוצר, הנחיה זו לא בוצעה במלואה. בסביבות השעה 17:00, עם רדת החשכה, החלו כמה עשרות מתושבי כפר קאסם שעבדו מחוץ לכפר לחזור לבתיהם. הם הגיעו לכפר, ואף שלא ידעו על הקדמת שעת העוצר, נורו על ידי החיילים בכניסה ליישוב.

התלמידים יוזמנו לצפות בסרטון, כתבה של 3 דקות שהוקרנה בערוץ הראשון, בקישור הזה: www.youtube.com/watch?v=SIjWVghGioc

1 בתחילת השיעור רוביק רוזנטל אומר בטעות כי הטבח היה בנובמבר. ראוי לחזור ולהבהיר - הטבח היה ב־29 באוקטובר 1956.

בתום הצפייה על המורה לערוך דיון עם התלמידים בעזרת השאלות המנחות האלה:

- מה אתם מרגישים כעת, בתום הצפייה?
- מה אתם חושבים על הסרטון?
- כיצד הייתם אתם פועלים כחיילים שקיבלו את הפקודה לירות במאחרים לכפר?
- מה דעתכם על חייהם של האזרחים הערבים במגבלות של ממשל צבאי?

על המורה להסביר לתלמידים כי בשנים 1948-1966 הוכרז בישראל ממשל צבאי מלא באזורים שהיו מיושבים בערבים. ממשל זה הגביל במידה רבה את חופש התנועה של ערביי ישראל ואת זכויות הקניין שלהם. הממשל שימש מנגנון אשר הבטיח שליטה מלאה על השטחים שערבים התגוררו בהם ועל הכפרים והאדמות שננטשו, פיקוח על תנועותיהם ופעולותיהם של התושבים ושמירה על הסטטוס קוו הדמוגרפי באזורים שנותרו בשליטת ישראל לאחר מלחמת העצמאות.²

- מדוע לדעתכם מכל שבע המחלקות שהוצבו באזור רק בכפר קאסם בוצעה הפקודה כלשונה, ואילו בשאר הכפרים לא ירו במאחרים לשוב?
- מי לדעתכם האשם במה שקרה?

2 מידע נוסף על הממשל הצבאי יובא בחלק השלישי: הרחבה למורה.

תחנה 2: עבודת חקר בקבוצות

משך הפעילות כ־25 דקות, בקבוצות

התלמידים יתחלקו לשש קבוצות לצורך עבודת חקר היסטורית משותפת העוסקת בשישה היבטים של הטבח, לפי הסדר הכרונולוגי הזה:³

- היבט מס' 1: הרקע לטבח
- היבט מס' 2: ביצוע הטבח
- היבט מס' 3: טיוח
- היבט מס' 4: המשפט ופקודה בלתי חוקית בעליל
- היבט מס' 5: הסולחה הכפויה
- היבט מס' 6: הנצחה, זיכרון ומאבק להכרה של מוסדות המדינה בטבח

המשימה העומדת לפני כל קבוצה:

באמצעות עזרים ומידע היסטורי ותיאורטי שיוצג להם, התלמידים יידרשו לנסח במשותף פסקה של ארבע שורות ובה תובנה המסכמת את ההיבט שהם חקרו.

3 דפי העזר לקבוצות החקר מובאים בהמשך המערך, בחלק השני; מידע נוסף למורים מובא בחלק השלישי: הרחבה למורה.

תחנה 3: הבעת עמדה, דיון ומסקנות

משך הפעילות כ־25 דקות, בקבוצות דיווח

התלמידים יתחלקו שוב לשש קבוצות, באופן כזה שבכל קבוצה יהיה נציג אחד מכל אחת מקבוצות החקר. כל נציג יציג בתורו את ההיבט שלמד ואת המסקנה שאליה הגיעה קבוצת החקר שלו.

דיון

הדיון יתקיים בקבוצות בסיום סבב הדיווח. השאלות הבאות נועדו לסייע לכוון את הדיון. אפשר לחלקן לתלמידים לשם דיון בקבוצות או לקיים דיון במליאת הכיתה.

- כעת אחרי שלמדתם על הטבח, על מי לדעתכם מוטלת האשמה למה שהתרחש בכפר קאסם - על המפקדים שנתנו את ההוראה או על החיילים שביצעו אותה? מה לגבי האווירה שיצרה את התנאים לביצוע הפקודה (אזרחים ערבים תחת ממשל צבאי, שמוטל עליהם עוצר קבוע מדי לילה)?
- האם לדעתכם יש להבחין בין האחראים באופן ישיר לטבח ובין האחראים באופן עקיף לטבח - מדוע?
- האם לדעתכם משפט הגינוי שאמר דוד בן־גוריון במליאת הכנסת, שמדובר "במעשה זוועה מחריד הפוגע ביסודות הקדושים של המוסר האנושי השאוב מתורת ישראל", מספק מבחינה ציבורית?
- האם לאחר שלמדתם את הנושא, אתם יכולים להבחין בין פקודה בלתי חוקית ופקודה בלתי חוקית בעליל? הביאו דוגמאות.
- מדוע לדעתכם הסולחה שכפו על תושבי הכפר לא מילאה את תפקידה? אילו דרכים אחרות היה ניתן לנקוט?
- כיצד לדעתכם גורמי הציבור השונים היו אמורים לפעול לאחר הטבח?
- לדעת הקהל ולאנשי ציבור ורוח (לטיף דורי, נתן אלתרמן) היה תפקיד מרכזי בחשיפת הפרשה ובהבאת מבצעי הטבח לדיון - האם לדעתכם במציאות של ימינו ניתן למצוא אנשים כאלה ואווירה ציבורית דומה?
- לאור הטבח, מה לדעתכם ניתן לעשות היום, וכיצד ניתן לפעול מול החברה הערבית ליצירת שיח אחר בנושא? אילו לקחים ניתן ללמוד מהטבח?
- האם לדעתכם יש למדינה אחריות על הטבח שביצעו חיילים בתפקיד, גם אם לא מדובר בהוראה ישירה של ראש הממשלה?
- חשוב מכול - האם לדעתכם טבח כזה יכול להתרחש שוב במציאות של המאה ה־21?

תחנה 4: דיון מסכם

משך הפעילות כ־20 דקות, במליאת הכיתה

שיחת הסיכום יכולה להתנהל מכמה היבטים:

אקטואליה

אפשר לבקש מהתלמידים להעלות דוגמאות תיאורטיות או אקטואליות מהתקופה האחרונה לפעולות קיצון המייצגות אובדן שיקול דעת של חיילים או של אזרחים במצב העימות שאנו חיים בו.

טבח כפר קאסם היה אירוע מכונן בחברה הישראלית, וניתן לראות את תוצאותיו עד היום. לטבח יש משמעות היסטורית גדולה, אבל יש לו גם משמעויות אקטואליות. משמעות קריטית היא סימן האזהרה לחברה הישראלית, שנמצאת בסכסוך עקוב מדם וארוך שנים מבית ומחוץ. במצבי קונפליקט וסכסוך יש חשש גדול שאנשים נורמטיביים יאבדו את שיקול הדעת ואת צלם האנוש שלהם וינקטו פעולות קיצוניות, כפי שמלמד האירוע.

גבולות הציות

יש לשאול את התלמידים:

מהו ההסבר לכך שאנשים נורמטיביים ברובם בחרו במודע לציית לפקודות בלתי מוסריות ולבצען ללא כל היסוס או פקפוק?

לפני התלמידים יוצג מחקר שערך סטנלי מילגרם בשנות השישים בארצות הברית, שנושאו קונפורמיזם וציות. במחקר, השנוי במחלוקת מבחינה אתית, הורה עורך הניסוי למשתתפים לתת מכות חשמל בעוצמה הולכת וגוברת לנבדקים אחרים שהיו כביכול בחדר הסמוך (כשאלה "טעו" בתשובותיהם). המשתתפים צייתו למרות האי־נוחות והסכנה שנסקפה לכאורה לעמיתיהם לניסוי. בפועל, בניסוי עצמו לא היו נסיינים שקיבלו מכות חשמל, וקולות המגיבים למכות אלו הושמעו מתוך הקלטה.

עוד מצא המחקר שרמת הציות לעורך הניסוי עולה במצבים עמומים, בעיקר בעקבות היעדר תחושת אחריות אצל המשתתפים, ובעיקר כאשר עורכי הניסוי היו דמויות סמכותיות פורמליות. כך נמצא, למשל, כי לבישת מדים על ידי עורך הניסוי מגבירה את הציות בקרב הנבדקים.

על המורה להדגיש לפני התלמידים כי בהקשר חברתי ותרבותי מסוים, במיוחד בעיתות מלחמה או מתיחות ביטחונית, עלולים להתרחש אירועים כמו הטבח בכפר קאסם. עם זאת, חשוב לציין גם כי בניגוד למה שהתרחש בכפר קאסם, רוב המפקדים בשטחים האחרים בגזרה הפעילו שיקול דעת עצמאי ובחרו במודע שלא לפתוח באש כפי שהורתה הפקודה.⁴

4 מידע נוסף ומפורט על תיאוריות שמסבירות התנהגות לא נורמטיבית קיצונית בהקשר של ציות לפקודות ראו בחלק השלישי: הרחבה למורה.

יחסי רוב ומיעוט במדינת ישראל

בחלק זה אפשר לשאול את התלמידים כמה שאלות:

- איזו קבוצה באוכלוסייה מקבלת לדעתכם את רוב ההחלטות במדינה, וכיצד ההחלטות מתקבלות?
- מי לדעתכם יכול להיפגע בעקבות החלטות אלו, וכיצד?
- מה לדעתכם המשמעות של השתייכות לקבוצת מיעוט לאומי במדינת ישראל?
- במדינה שיש בה רוב יהודי ומיעוט ערבי, כיצד לדעתכם משפיע הדבר על מעמד האזרחות של המיעוט?

מערכת היחסים בין אזרחי ישראל הערבים והיהודים לאורך השנים הייתה ועודנה סבוכה ומורכבת. מורכבות זו נובעת ממהות היחסים בין מיעוט לרוב במדינה דמוקרטית ומהיות הערבים בעלי זיקה לעם הפלסטיני.

מדינת ישראל מגדירה את עצמה "מדינה יהודית ודמוקרטית", היא "מדינתו של העם היהודי"; השפה השלטת בה היא עברית ומוסדותיה וחוקיה יהודיים. כך למשל, חוק השבות, המקנה זכות שיבה ליהודים, בעוד אין חוק דומה שמתייחס לזכות שיבה לפלסטינים. לעומת זאת לערבים אזרחי ישראל זיקה לעם הפלסטיני ולאומה הערבית - בשפתם, בתרבותם ובתודעתם הלאומית-היסטורית (הערבים בישראל הם למעשה חלק מן הפלסטינים שנותרו בגבולות מדינת ישראל). אי לכך הם חשים נאמנות גם ללאומיות הערבית הפלסטינית, ורבים מהם עודם רואים את גורלם שזור בגורל העם הפלסטיני. הסכסוך הלאומי מעמיד את האזרחים הערבים במצב שבו מדינתם נמצאת בסכסוך אלים עם בני עמם. על רקע זה, חלקים בציבור היהודי מתייחסים לערבים בחשדנות ומשתמשים בנימוקים הקשורים לסכסוך על מנת להצדיק יחס מפלה נגד האזרחים הערבים.

מנגד, רבים מהמוסלמים בישראל מושפעים מההתעוררות האסלאמית באופן שמשפיע לא רק על אורח חייהם הדתי אלא גם על תפיסתם את המדינה ועל עמדותיהם כלפי הרוב היהודי. עם זאת ערביי ישראל רואים עצמם אזרחים של מדינת ישראל הראויים, מכוח עובדה זו, לשוויון מלא.⁵

נרטיבים

יש לשאול את התלמידים אם מבחינה סמנטית הם רואים הבדל בין המילה "פשע" למילה "טבח", ומהו ההבדל לדעתם.

למדנו בשיעור כי טבח כפר קאסם, אף שבוצע לפני שישים שנה, הוא עדיין פצע פתוח ומדמם בשטח שבין ערבים ליהודים בישראל. מנהיגי החברה הערבית טוענים כבר שנים כי ראוי שבכירי המדינה יתנצלו על הטבח באופן שאינו משתמע לשתי פנים.

5 מידע נוסף על יחסי רוב ומיעוט בחברה יהודית ודמוקרטית ראו בחלק השלישי: הרחבה למורה.

באוקטובר 2014, 58 שנה אחרי הטבח, נשיא המדינה השתתף לראשונה בטקס האזכרה. הנשיא ראובן ריבלין הניח זר על האנדרטה ואמר:

” ההרג הנפשע בכפרכם הוא פרק חריג וקודר בתולדות היחסים בינינו הערבים והיהודים החיים כאן. פשע חמור נעשה כאן, פקודה בלתי חוקית שמעליה מתנוסס דגל שחור ניתנה כאן. עלינו להישיר מבט אל אשר אירע - חובה עלינו ללמד את הפרק הקשה הזה ואת לקחיו. ”

הנשיא ספג ביקורת קשה ממנהיגי המגזר הערבי משום שכינה את הטבח ”הרג נפשע”, ומשום שלא עשה שימוש במילה ”טבח”.

משימה מסכמת

המורה יציע לתלמידים לבצע משימה שתסכם את תהליך הלמידה. למשימה זו מוצעות החלופות המפורטות כאן, או כל רעיון אחר:

- תכנון וביצוע טקס זיכרון לנרצחים.
- נסיעה לביקור בכפר קאסם.
- פגישה עם ניצולי הטבח.
- תערוכה בבית הספר.
- פעילות חברתית משותפת לאזרחים יהודים וערבים.
- פנייה לשר החינוך בבקשה לציין את הטבח במערכת החינוך.
- ניסוח מכתב לנבחרי ציבור (יו”ר הכנסת, ראש הממשלה, חברי כנסת) הנוגע לתובנות מהלימוד ולאופן שבו על המדינה לנהוג היום בכל הנוגע לטבח.

סיכום

בתום פעילות הסיכום יש לקיים סבב קצר שבו כל אחד מהתלמידים יסכם את השיעור על הטבח ויספר מה למד ממנו.

נסיים בקטע משירו של נתן אלתרמן "תחום המשולש", שהתפרסם בטורו "הטור השביעי" בעיתון "דבר", ביום 7.12.1956, שבו יצא חוצץ נגד הניסיון לקיים קשר שתיקה סביב הטבח. וכך, בין השאר, הוא כתב:

לא תיתכן חברת אנוש, לא ייתכן ציבור ברה"כרה
שלא יהום לעת מקרה כזה ולא ישאל (בלי הצטרפות למטיפי מוסר)
כיצד קרה מה שקרה ואיך יכול היה לקרות מה שקרה
ואיך ומה חייב הוא לעשות כדי שלא תקרה כזאת מחר.

לא תיתכן חברת אנוש אשר מקרה כזה לא יחרידנה כסיוט
ולא ירעיד בה, לפחות במעט, כיסאות של מפקחים ומפקדים גם ישירים וגם לא־ישירים
ולא ירעיש בה מושגים שנשתרשו ולא יזעיק מורי פיקוד והדרכה
ולא יעיר בה את חשבון־הנפש־האחריות
וזאת מחוץ לעונש שיחול על ראש עושי התועבה האסורים.⁶

6 הטור השביעי, ספר שני (1953-1962), תל אביב: הקיבוץ המאוחד - ספרית פועלים, 1975, עמ' 356.

חלק שני

דפי עזר לקבוצות החקר

היבט מס' 1: הרקע לטבח

טבח כפר קאסם בוצע ביום שני, 29 באוקטובר 1956, בשעות 17:00-18:30, על ידי חיילי משמר הגבול. בסופו נמנו 49 נרצחים ו-13 פצועים, רובם ככולם בני היישוב.

הטבח אירע כמה שעות לפני שהחלה מלחמת סיני. בשבועות שלפני המבצע, האווירה בארץ הייתה של טרום-מלחמה, וכוחות רבים רוכזו לאורך גבול ירדן מתוך אמונה שהמלחמה תפרוץ גם בחזית המזרחית (אף שבפועל המלחמה פרצה בגבול עם מצרים. מדובר היה בתרגיל הסחה של מדינת ישראל). בתרחישים שהעלה צה"ל הובע חשש מהתנהגות תושבי הכפרים הערביים לאורך הגבול במצב של מלחמה – לא היה ברור אם יימלטו או יסייעו לירדנים. בין השאר, הועלו האפשרויות לכלוא אותם או להניס אותם מזרחה.

הטבח בכפר קאסם בוצע בתוך מציאות מורכבת שבה המדינה, כשמונה שנים לאחר הקמתה, חיפשה דרך להתמודד עם מאות אלפי ערבים שנותרו במקומם לאחר מלחמת העצמאות ולא ברחו או גורשו (מה שהפלסטינים מכנים ה"נכבה" של שנת 1948). ערבים רבים חיו בערים מעורבות כמו חיפה, עכו או לוד, או בערים כגון נצרת ושפרעם. רוב התושבים הערבים חיו בכפרים סמוכים מאוד לגבול, במיוחד לגבול ירדן (כפי שהיה אז – הקו הירוק), ומשם ניסו לחזור בחזרה לבתיהם. לפי גרסת המדינה, החשש היה שמסתננים אלו ימצאו מחסה אצל בני עמם,⁷ וזה היה אחד הצידוקים להטלת ממשל צבאי, שכלל פיקוח הדוק באזורים אלו בד בבד עם הגבלה של תנועת הערבים לאזורים מוגדרים.⁸

על פי חוקי הממשל הצבאי, הוגבלה תנועתם של הערבים במדינה, וערבי שרצה להגיע ממקום מגוריו למקום אחר בארץ נדרש להשיג רישיון מיוחד. נוסף על כך, בכל הכפרים הערבים הוטל עוצר קבוע, שאסר על התושבים לצאת מבתיהם בכל ערב בשעה 21:00 ועד 6:00 בבוקר למוחרת. חוקי הממשל הצבאי פגעו בזכויות האזרח של הערבים, משום שנגעו בכל היבטי החיים היומיומיים שלהם, והם היו תלויים בו בכול. הממשל הצבאי בוטל בשנת 1966.

ביום הטבח העוצר נכנס לתוקפו בשעה 17:00, ובתוך שעה וחצי נורו למוות בכפר קאסם 49 אזרחים, רובם ככולם תושבי הכפר (שניים מהם תושבי כפרים סמוכים) שחזרו בשעות 17:00-18:00 מעבודתם מחוץ לכפר. מכיוון שדבר הקדמת העוצר נמסר למוכתר הכפר רק בשעה 16:30, רוב החוזרים לא ידעו על כך, וגם מי שנודע להם בדרך על הכרזת העוצר בכפר חזרו הביתה בתום לב וללא כל כוונה להפר אותו.

7 המונח "מסתננים" התייחס באותה תקופה לנשים וגברים, ילדים ובוגרים וזקנים שביקשו לחזור ליישוביהם.

8 רוביק רוזנטל, **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, הקיבוץ המאוחד, 2000.

עזרים

1. סרטון: הפגנות בעד ונגד ביטול הממשל הצבאי. יומני כרמל:
www.youtube.com/watch?v=BU63tCqOGFA

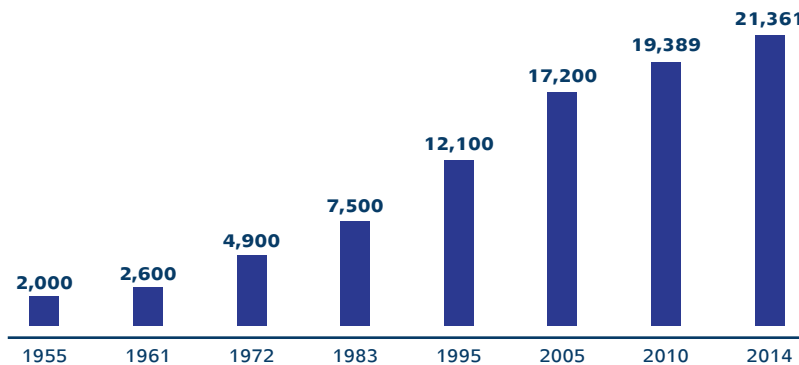

2. סרטון: ביטול הממשל הצבאי ב-1966, מתוך התוכנית "אומרים שהיה פה שמח".
 הטלוויזיה החינוכית הישראלית, דקות 1:16-2:25:
www.youtube.com/watch?v=N7qlU0_BJbI

כפר קאסם

מרבית הכפרים הערביים במדינה, בכלל זה הכפרים שבאזור הקרוי "המשולש הקטן" - מכפר קאסם בדרום ועד אום אליפחם שבצפון - לא היו דומים בשנים ההן לערים והעיירות המוכרים לנו היום. כפר קאסם, המונה היום כ־23,500 תושבים, היה אז כפר דל אמצעים שבו חיו כ־1,200 תושבים, רובם התקיימו בעיקר מחקלאות. הכפר שכן כקילומטר אחד בלבד מהגבול הירדני. כאמור, על מנת לצאת מהכפר הצטרכו תושביו להציג רישיון מעבר לפני כל דורש. רבים מהם יצאו מדי בוקר לעבודות חקלאיות בשדות ובפרדסים בסביבה. גם נשים רבות יצאו לעבודה, וכן ילדים יצאו עם הוריהם. תושבי כפר קאסם הגיעו לעבודה ברגל או במשאיות, טנדרים ואופניים. לא היה להם כמעט קשר עם יהודים, ועיקר המגע היה עם שתי קבוצות: פקידי הממשל הצבאי (שבהם היו תלויים לכל דבר ועניין) ושוטרי משמר הגבול שסיירו דרך קבע בכפרים.

התפתחות האוכלוסייה בכפר קאסם, לפי ויקיפדיה:

משמר הגבול

באותן השנים היה משמר הגבול חלק מכוחות המשטרה, אולם בשעות מלחמה או חירום סופח החיל לצבא ועמד לפקודתו. במשמר הגבול שירתו בדרך כלל בני אוכלוסיות מיעוטיות שנדחו על ידי הצבא: יוצאי עדות המזרח, עולים חדשים, דרוזים וצ'רקסים. החיל הוא הגוף שהיה בחיכוך יומיומי עם האוכלוסייה הערבית.

היבט מס' 2: ביצוע הטבח

טבח כפר קאסם בוצע ביום שני, 29 באוקטובר 1956, ערב פתיחת מלחמת סיני, בשעות 17:00-18:30. בתקופה זו כפרי המשולש היו תחת ממשל צבאי, שבמסגרתו הוטל עוצר מדי לילה - מהשעה 21:00 בדרכים ומהשעה 22:00 בכפרים, ועד השעה 6:00 בבוקר למחרת.

השתלשלות העניינים ביום הטבח

הכנה למלחמת סיני הוטל על אחת החטיבות של פיקוד המרכז להיערך להגנה על קטע של הגבול הישראלי-ירדני. בבוקר 29 באוקטובר החליט המח"ט בגזרה, אל"מ יששכר שדמי, באישורו של אלוף פיקוד המרכז צבי צור, להטיל עוצר על הכפרים הערביים באזור המשולש מוקדם מהרגיל, מהשעה 17:00 (העוצר היומי הקבוע החל בשעה 21:00 מדי לילה). בשעות הצוהריים הזמין אל"מ שדמי את רס"ן שמואל מלינקי, מפקד גדוד בגזרה, למפקדתו ומסר לו את המשימות המוטלות על גדודו והוראות בנוגע לביצוען. בהמשך דבריו הורה אל"מ שדמי לרס"ן מלינקי כי העוצר יהיה חמור מאוד וייאכף הפעם ביד חזקה, לא על ידי מעצרים אלא על ידי פתיחה באש. הוא הוסיף והסביר לו כי "מוטב הרוג אחד" מהסתבכות במעצרים.⁹

עיון בפסק הדין של משפט כפר קאסם מראה אפוא כי שרשרת הפקודות שהביאה לטבח מתחילה במג"ד מלינקי. כרבע שעה לאחר שנפגש עם שדמי העביר מלינקי תדרוך לחייליו - מפקדי פלוגות ומחלקות - ובו הציג את העוצר כפקודה מלחמתית לכל דבר וכשלב במבצע "חפרפרת". הוא הקריא לפנייהם את נוסח פקודת המבצע, שרשם לאחר הפגישה עם שדמי: "לא יורשה אף תושב לעזוב את ביתו בשעת העוצר; אשר יעזוב - יירה; לא יהיו מעצרים".

סרן יהודה פרנקנטל, פקודו של מלינקי, שאל אותו: "מה לעשות עם נפגעים?" ומלינקי השיב כי "לא יהיו נפגעים". תשובה עמומה אשר משמעותה פורשה שלא יהיו פצועים, רק הרוגים. סגן אריה מנשס, אחד ממפקדי המחלקות בכפר טירה, שהבין את חומרת הפקודה, שאל: "ומה בקשר לנשים וילדים?" מלינקי השיב: "בלי סנטימנטים, כפי שאמר המח"ט" ("דינם כדין כולם, העוצר חל על כולם"). מנשס הוסיף ושאל: "מה עם החוזרים מהעבודה?" כאן ניסה הסמג"ד אריה אלכסנדרוני להתערב, אך מלינקי המשיך לצטט את שדמי והשיב: "דינם כדין כולם", ואף ציטט מפי שדמי: "אללה ירחמו".

משמעות הביטוי "אללה ירחמו" בערבית היא "אלוהים ירחם עליהם", כלומר ברכה על המתים. בפיו של שדמי מדובר היה, באותן נסיבות, בשימוש ציני בשפתם ובתרבותם של הערבים. הביטוי הפך למטבע לשון המסמל את טבח כפר קאסם.

סרן פרנקנטל, על אף דבריו של מלינקי, החליט ביוזעין לשנות על דעת עצמו את הפקודות שהעביר לחיילים באזור טייבה וקלנסווה, מאחר שנראו בעיניו בלתי חוקיות. הוא הנחה את

9 רוביק רוזנטל, **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, הקיבוץ המאוחד, 2000.

המפקדים והחיילים בפלוגה שלו שלא לפתוח באש לפני השעה 18:30, וגם הורה שלא לירות בחוזרים מעבודתם גם אחרי 18:30 וללוות אותם לבתיהם.

גם באזור ג'לג'וליה, טירה וכפר ברא פגש מפקד המחלקה מנשס בערבים שהגיעו מעבודתם ולא ידעו על העוצר, אלא שהוא הכניס אותם לכפריהם והסביר להם את הפקודה "כי מי שיפר את העוצר ייהרג". הוא נהג במתינות ולא ירה בהם אלא באוויר. למעשה הוא עשה כל שביכולתו כדי להימנע מביצוע הפקודה כלשונה, והבהיר לחייליו כי רק הוא זה שייתן את פקודת האש.

בכפר קאסם המצב היה שונה לחלוטין, והמפקד בשטח, סגן גבריאל דהאן, חילק את חייליו לחוליות של 3-4 אנשים, כולל מפקד החוליה, וצייד אותם במקלעים וברובים. דהאן הבהיר לחייליו כי תפקידם לירות על מנת להרוג בכל אדם שייראה מחוץ לבית לאחר השעה 17:00, ללא הבחנה בין נשים, גברים וילדים החוזרים מחוץ לכפר.

רק בשעה 16:30 קיבל מוכתר כפר קאסם, ודיע אחמד סרסור, את ההודעה על עוצר בית מהשעה 17:00 ועד למוחרת בשעה 6:00 בבוקר, והוזהר כי עליו לוודא כי עד 17:00 ימצאו כל אנשי הכפר בבתיהם. המוכתר הודיע לסמל זשסקי ממשמר הגבול כי 400 פועלים נמצאים מחוץ לכפר, ואין הוא יכול להודיע להם על העוצר. בתגובה ענה לו הסמל כי עליו לטפל בכך ולהחזיר את כל הפועלים לכפר. בשעה 16:50 השלים סגן דהאן את ההכנות בכפר והודיע למפקדת הפיקוד את מילת הקוד "ירוק", שמשמעותה השלמת ההכנות להטלת העוצר.

רוב החוזרים לכפר הגיעו מהכביש הראשי, מקצתם ברגל ורובם ברכב, באופניים, בעגלות ובמכוניות משא. ברוב המקרים נתקלו החוזרים בחוליה של משמר הגבול. לאחר שמפקד החוליה פקד עליהם לעצור, הוא ציווה על הנוסעים לרדת מכלי רכבם, זיהה אותם כתושבי כפר קאסם החוזרים מהעבודה ואחר כך נתן פקודת אש. בכל קבוצת חוזרים נהרגו כמה אנשים, אחרים נפצעו, ורק מעטים נמלטו בלי פגיעה.

דהאן, שהשתתף אישית בהריגות ושביסוריו בג'יפ עמד על כל הנעשה בכפר, הודיע כמה פעמים במכשיר האלחוטי שבמכוניתו למפקדת הפלוגה על מספר ההרוגים. הדיווח הראשון היה: "אחד פחות" (פירושו: הרוג אחד), ושני הדיווחים האחרונים היו: "15 פחות, והרבה פחות, קשה לספורם". שני הדיווחים הללו נקלטו על ידי סרן לוי ונמסרו למג"ד מלינקי, שהורה להפסיק מייד את האש ולנהוג במתינות בכל האזור. פקודה זו שמה קץ לשפיכות הדמים בכפר קאסם.

בערך בשעה 18:30 עברה במקום יחידת צה"ל, שראתה את המראה המזעזע והזעיקה מייד אמבולנס. האמבולנס העביר כמה מן הפצועים לבתי החולים בילינסון ותל השומר. פצועים אחרים לא העזו לצאת מבין הגויות שלידן שכבו אלא לאחר שעות אחדות.

תוצאות הטבח היו קשות מאוד: 49 הרוגים: 36 גברים - מתוכם 11 נערים בגילאי 12-16 - ו-13 נשים - מתוכם 4 ילדות. נוסף על כך, היו 13 פצועים. המושל הצבאי הגיע לבית מוכתר הכפר, ביקש ממנו להתלוות לתחנת המשטרה, הסביר לו ש"הצבא התבלבל" - והראה לו את שורת ההרוגים המכוסים בשמיכות. תושבי ג'לג'וליה (יישוב ערבי סמוך לכפר קאסם) ערכו להרוגים קבורה חפזה בחלקה מיוחדת במזרח כפר קאסם עוד באותו הלילה.

מייד לאחר הטבח הוכרז בכפר עוצר מוחלט, שנשאר בתוקפו במשך כל שעות היום, בימים שלישי ורביעי 30-31 באוקטובר.

היבט מס' 3: טיוח

טבח כפר קאסם בוצע בערב יום שני, 29 באוקטובר 1956, ערב פתיחת מלחמת סיני, בשעות 17:00-18:30. מבצעו היו חיילי משמר הגבול בפיקודו של רס"ן מלינקי. תוצאות הטבח היו קשות ביותר – 49 הרוגים: 36 גברים, מתוכם 11 נערים בגילאי 12-16; 13 נשים, מתוכם 4 ילדות. נוסף על כך היו 13 פצועים.

ניסיונות ההשתקה והפרסום

ראשי המערכת הצבאית והפוליטית קיבלו דיווח על הטבח בזמן אמת והגיבו עליו בזעזוע. הם ניסו למנוע בכל דרך דליפה של המידע הקשה לציבור. הצנזורה אסרה את פרסום פרטי האירוע במשך שבעה שבועות, והעיתונות הממסדית ניזונה בעיקר מהודעות רשמיות. בימינו, כאשר התקשורת נמצאת בכל מקום, קשה להבין כיצד דבר הטבח לא הופיע בעיתונות מייד לאחר שהתרחש.

למוחרת הטבח ניסה חבר הכנסת לטיף דורי, האחראי על עניינים ערביים במפלגת מפ"ם וחבר מרכז המפלגה, להיכנס לכפר קאסם, אך מצא אותו מוקף בחיילים ובשוטרים. רק למוחרת הצליח להגיע אל המוכתר, שלא ידע הרבה אך שלח אותו לבית החולים בילינסון שבפתח תקווה הסמוכה, שם אושפזו הפצועים. בשבת, 10 בנובמבר, הצליח חבר הכנסת דורי להסתנן לבית חולים בילינסון כדי לגבות עדויות ראשונות. בין פצועי מבצע סיני מצא דורי את ניצולי הטבח בכפר קאסם, רשם מפיהם עדויות ואף החתימם עליהן.¹⁰

עזרים

1. סרטון: ריאיון עם לטיף דורי במוזיאון בכפר קאסם בתוכנית "יומנים" (פרק 4). הערוץ הראשון, מדקה 4:30.
www.youtube.com/watch?v=IU5xnIbgwRQ

2. כתבה שהתפרסמה בעיתון "אלשורוק": זיכרונותיו של לטיף דורי במלאת ארבעים שנה לטבח (אוקטובר 1996):

” אני זוכר ולעולם לא אשכח את היום ההוא [...] יום שבת 10.11.1956, היום שבו הצלחתי – אחרי כמה ניסיונות שנכשלו – להסתנן לבית החולים בילינסון בפית שהפך להיות בית חולים צבאי שטיפל במאות החיילים הפצועים שהגיעו מהמערכה בסיני [...] והצלחתי בקושי רב להגיע לחדר של פצועי כפר קאסם אשר קיבלו אותי בחשדנות ובפחד שהתפוגג כאשר הראיתי להם סימן שלקחתי מהמוכתר של הכפר באותו יום [...] ולאחר שהסברתי להם את מטרת ביקורי ושאני פועל לטובתם ושאינם צריכים לפחד ממני [...] אני התחלתי לתעד את העדויות שלהם. אני הזדעזעתי קשות מהעדויות עד כדי כך שהידיים שלי רעדו בכתיבה [...] איך אפשר שיהודים מבני עמי ביצעו טבח נורא [...] זה הזכיר לי את זוועות הנאצים שראיתי כאשר ביקרתי במחנה ההשמדה אושוויץ בפולין בשנת 1955.”

ועדת זוהר ולאחריה

ב־1 בנובמבר 1956, שלושה ימים לאחר הטבח, הקים ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון ועדת בדיקה, עדיין תחת מעטה חשאיות ובלי להודיע לציבור. לראשות הוועדה, "ועדת זוהר", התמנה ד"ר בנימין זוהר, הנשיא התורן של בית המשפט המחוזי בחיפה, והשתתפו בה עורך הדין אהרן חוטר ישי ומר אבא חושי, ראש עיריית חיפה.

הוועדה התבקשה על ידי בן־גוריון להזדרז בהגשת מסקנותיה. ואכן, כבר ב־6 בנובמבר 1956 היא הגישה את דיווחה לראש הממשלה. בתוך ימים אחדים הוחלט על הצעדים האלה:

- (1) להעמיד למשפט צבאי את מפקד הגדוד וכמה מפקודיו, בגין ביצוע פקודה בלתי חוקית בעליל.
- (2) תשלום מפרעה ראשונה של פיצויים בגובה 1,000 לירות ישראליות לכל משפחה שנגרם לה נזק עקב המקרה.

ביום הגשת המסקנות, 6 בנובמבר 1956, הופיעה לראשונה ידיעה קצרה ומעורפלת בעיתונות: "נתמנתה ועדה לחקירת המאורעות בכפר קאסם, ג'לג'וליה וטייבה". אותה ידיעה הוסיפה כי "מספר אזרחים ערבים נהרגו ונפצעו בזמן העוצר שהוטל על כפרים אלה ב־29 באוקטובר 1956".

ב־20 בנובמבר הצליחו חברי הכנסת מאיר וילנר ותופיק טובי (סיעת מק"י, המפלגה הקומוניסטית הישראלית) להסתנן לתוך הכפר המבוצר ולגבות עדויות מפצועי הטבח וניצוליו.

ב־23 בנובמבר פרסם חבר הכנסת תופיק טובי תזכיר שהופץ בין מאות אישים בישראל ושב הוא חשף לראשונה פרטים על הטבח. תזכיר זה הכיל חומר עובדתי שנאסף בגביית עדויות מהנפגעים וקרוביהם. וכך כותב טובי:

מתוך מילוי חובתי האנושית, חובתי כנבחר הציבור לכנסת, חובתי כלפי עם ישראל, כלפי המוני העם הערבי בישראל, כלפי תושבי כפר קאסם שביקשו להשמיע את זעקתם אל דעת הקהל, הנני שולח מכתב זה וקורא אל כל אדם ישראל ובעל מצפון לפעול נגד מעשה הרצח ולהרים את קולו נגד מדיניות הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית בארץ.

טובי גם התבטא נגד הצנזורה החמורה שאסרה על פרסום העובדות בתקשורת ומנעה אפילו מחברי סיעת מק"י, שהוא חבר בה, את הזכות הפרלמנטרית האלמנטרית להעלות פרשה זו על סדר יומה של הכנסת.

ב־12 בדצמבר, כמעט חודש וחצי לאחר הטבח, מסר בן־גוריון הודעה בכנסת, שזה היה לשונה:

”עלי למסור לכנסת על מאורע זוועה מחריד שקרה בתוכנו ואשר עיקרו פורסם כבר על ידי הממשלה מיד לאחר המעשה ואחר כך ביתר פרוטרוט, כשנתקבל הדין וחשבון של ועדת החקירה שנתמנתה לשם כך מיד לאחר המאורע. ביום 29 באוקטובר 1956, כשהתגברה פעולת הפדאיון והתחיל מבצע סיני, הוכרז עוצר בכמה כפרים בגבול המזרחי, לשם שמירת חיי הכפריים. ביצוע העוצר ושמירתו הוטל על גדוד של משמר הגבול, ותושבי הכפרים שמרו על העוצר שנקבע בין 17:00 בערב עד 06:00 בבוקר. תושבי הכפרים בכללם צייתו להוראות העוצר. בכפרים אחדים שבו כמה תושבים לביתם לתומם לאחר שעות העוצר ונהרגו על ידי כמה מאנשי משמר הגבול. בין הקורבנות היו נשים, גברים וילדים.”

ניתן לראות כי בן־גוריון לא ציין שהחיילים פעלו לפי פקודה שקיבלו ממפקדיהם. ראש הממשלה אף הוסיף בנאומו:

”העם היהודי וכל טובי האנושות התפארו תמיד - ובצדק - בהוקרת חיי האדם. "לא תרצח" הוא הצו העליון שנמסר לנו מהר סיני. ואין עם בעולם שמחשיב יותר מהעם היהודי יקר חיי האדם, פירוש הדבר חיי כל אדם, בלי הבדל מין, גזע, דת ולאום [...] לא רק חוקה אחת לגר ולאזרח, אלא יש להתייחס לגר הגר בתוכנו באהבה. אין ערביי ישראל גרים, אלא אזרחים שוויו זכויות מעיקרם [...] שני עקרונות קדושים אלה נפגעו באופן מזעזע במקרה מחריד זה - ואני בטוח שהכנסת כולה תצטרף להרגשה שניסיתי להביע בדברי אלה, ולא ייעשה עוד כן בישראל.”

בהמשך הישיבה, לבקשת יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק, שהביע "בשם הכנסת כולה השתתפות בצער המשפחות השכולות", קמו חברי הכנסת ממקומם כדי לכבד את זכר החללים.

ביום 20 בדצמבר 1956, עם הסרת הצנזורה, הופיע בעיתון "על המשמר" בפעם הראשונה הסיפור המלא בעברית, מפי חבר הכנסת לטיף דורי, וכותרתו הייתה "קציר הדמים האיום בכפר קאסם".

סיכום

כחודש וחצי לאחר טבח כפר קאסם, באמצע דצמבר 1956, נודעו לציבור הישראלי כולו פרטיו, דבר אשר הוביל לזעזוע עמוק בציבור. גל של תגובות נזעמות במכתבי קוראים למערכת ובמאמרים ראשיים בעיתונים שיקף את הדרישה הנמרצת של הציבור הישראלי לקיום משפט פומבי. רבים בציבור היהודי האמינו לדיווחים על מה שקרה, גינו בכל תוקף את הטבח ותבעו משפט פומבי הוגן כדי להעניש את האחראים למעשה הנורא, ואילו אחרים האשימו את הערבים שהתגרו בצבא וטענו שזה בסך הכול מילא את תפקידו.

כך, חומות השתיקה והצנזורה נפלו אל מול הלחץ האדיר של דעת הקהל. הלך רוח זה הוביל על ידי גופים פוליטיים, עיתונים, ארגונים ציבוריים ואישים, שתבעו לפרסם את המידע ולהעמיד את האחראים למשפט פומבי כדי שהצדק יעשה וייראה.

היבט מס' 4: המשפט ופקודה בלתי חוקית בעליל

טבח כפר קאסם בוצע בערב יום שני, 29 באוקטובר 1956, ערב פתיחת מלחמת סיני, בשעות 17:00-18:30. מבצעו היו חיילי משמר הגבול בפקודו של רס"ן מלינקי. תוצאות הטבח היו קשות ביותר – 49 הרוגים: 36 גברים, מתוכם 11 נערים בגילאי 12-16; 13 נשים, מתוכם 4 ילדות. נוסף על כך היו 13 פצועים.

בהוראת הצנזורה הוסתרו פרטי הטבח מהציבור הישראלי ונודעו רק לאחר שבעה שבועות, עם פרסום האירועים בעיתונות בחודש דצמבר 1956. הטבח זעזע עמוקות את הציבור הישראלי, אשר דרש לקיים משפט הוגן ופומבי שימצה את הדין עם האחראים למעשה הנורא.

המשפט

המשפט הצבאי נפתח ב־15 בינואר 1957 ונמשך כמעט תשעה חודשים. במהלכו הוגש אישום פלילי נגד 11 חיילים ומפקדים במשמר הגבול שהיו מעורבים בטבח.

עדותו של רס"ן שמואל מלינקי הייתה מהעדויות המרכזיות במשפט. הוא נקט כמה קווי הגנה: הוא טען כי מילא פקודות שניתנו לו על ידי קצינים בכירים ממנו; נוסף על כך, טען שחייליו לא מילאו את הפקודות שנתן להם; וקו ההגנה השלישי שלו גרס שאווירת המלחמה ו"מבצע חפרפרת" (תוכנית מגירה להעברת תושבים מכפרי המשולש שייחשדו בסיוע לאויב ל"מכלאות" במרכז הארץ) הם שהובילו למעשים.

את עדותו של מלינקי סתרה עדותו של פקודו סרן יהודה פרנקנטל, ששימש בתפקיד מפקד פלוגה מקבילה לפלוגתו של סגן גבריאל דהאן (כפי שתואר לעיל, דהאן וידא אישית שפקודת הטבח תבוצע). לטענת פרנקנטל, פקודותיו של מלינקי יכלו להתפרש כפקודה לביצוע טבח. לדבריו, הפקודות נראו לו בלתי חוקיות, דבר שהוביל אותו לשנותן, על דעת עצמו, והוא הנחה את המפקדים והחיילים בפלוגתו שלא לפתוח באש לפני השעה 18:30 ושלא לירות בחוזרים מעבודתם גם אחרי 18:30 וללוות אותם לבתיהם.¹¹

לפני בית הדין המחוזי הובאו עדויות מפורטות על המאורעות בכפר קאסם מפי תושבי הכפר. מוכתר הכפר אחמד סרסור סיפר בעדותו כי קיבל הודעה על העוצר בכפר ועל חומרתו כחצי שעה לפני שהחל. הוא מיהר להכריז על כך במרכז הכפר, ומי שנמצאו בכפר אכן נשמעו להוראות. עם זאת, הוא הודיע לחיילים שכ־400 פועלים אינם בכפר, וכי אין באפשרותם ליידעם.

ניתן להתרשם מעוצמת האירועים מקריאת עדות שפורסמה בעיתון "איסינארה" בשנת 2005 (49 שנים לאחר הטבח), מפי עזיה, שהייתה עדה לטבח כילדה:

" הייתי אז ילדה בת שמונה, בדרכי עם אבי בחזרה ממלאבס (פתח תקווה) לכפר קאסם. היינו יחד על עגלה רכובה בפרד ואני סחבתי שני קילוגרם של בננות. למרות גילי הצעיר, אני זוכרת עד היום את גופות ההרוגים. אבי הסתכל אל החיילים ואמר להם: "מה עשיתם?" כי הוא ידע מה יהיה בגורלו. הסתכלתי בעיני הבוכיה על צעיר אחר בשם מוחמד עיסא שעמד בסמוך אליהם ונראה שהם התלבטו אם להרוג אותו או להשאיר אותו בחיים. אבי אמר לי: "לכי הביתה, אני אחזור עוד מעט", אבל אני לא ידעתי לרכוב על הפרד. החייל הורה לצעיר לקחת אותי הביתה ומיד אחרי שייצאנו לדרך שמענו קול ירי וידעתי שהם הרגו את אבי. כמה זה קשה לילדה קטנה לראות את הדברים האלה. כשחזרתי הביתה שאלו אותי איפה אבי ועניתי שהם הרגו אותו ושישנם הרוגים נוספים. משפחתי התחלקה לשניים - אלה שהאמינו ואלה שלא, אבל קול הירי קטע את הוויכוח והדגיש שדבר נורא קרה לאבי. הלוואי שאני הייתי נרצחת שם ולא עוברת את כל הסבל והייסורים האלה.

(א-סינארה, 2005)

פקודה בלתי חוקית בעליל

אחדים מן הנאשמים טענו להגנתם כי קיבלו פקודה, ולכן עומדת להם "הגנת הצידוק". ואולם בית המשפט הצבאי בראשות בנימין הלוי לא קיבל את טענתם, ובגזר הדין יצר את הבסיס למונח המשפטי-צבאי שנקבע לאחר מכן: "פקודה בלתי חוקית בעליל", משמע פקודה שאין לבצעה. כפי שנכתב בפסק הדין:

" סימן היכרה של פקודה בלתי חוקית בעליל מן הדין שיתנוסס כדגל שחור מעל לפקודה הנתונה, ככתובת אזהרה האומרת: "אסור!". לא אי-חוקיות פורמלית נסתרת או נסתרת למחצה, לא אי-חוקיות המתגלה רק לעיני חכמי משפט חשובה כאן, אלא הפרת חוק גלויה ומובהקת, אי-חוקיות ודאית והכרחית המופיעה על פני הפקודה עצמה, אופי פלילי ברור של הפקודה או המעשים שהפקודה מצווה לעשותם. אי-חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין איננה עיוורת והלב איננו אטום או מושחת - זוהי מידת אי החוקיות "בעליל" הדרושה כדי לבטל את חובת הציות של החייל ולהטיל עליו את האחריות הפלילית למעשיו.

פקודה בלתי חוקית בעליל היא פקודה שברור לכל אדם כי אינה חוקית; ציות לה הוא עבירה פלילית, ולכן אין להישמע לה. על חייל שקיבל פקודה כזאת לסרב לציית לה כאשר היא ניתנת לו, ואם ציית לה - חלה עליו אחריות פלילית לתוצאות מעשיו. שופטי בית הדין הדגישו בפסק הדין שאין בנמצא חוק המתיר הרג של מפירי עוצר, וודאי שלא הרג של מי שנקלעו לשטח העוצר ללא ידיעה מוקדמת. הם אף דחו את הטענה המסוכנת שבשעת מלחמה פגיעה בחיי אזרחים שכפופים לשלטון צבאי יכולה להתקבל כפעולה חוקית.

ההרשעה

בית הדין הצבאי המחוזי הרשיע את הקצינים ואת החיילים שהשתתפו בטבח בעבירות של הריגה על ידי איש צבא, בביצוע פקודה בלתי חוקית בעליל (לנוכח מתן הפקודה הכללית לירות בכל אדם שיימצא בשעות העוצר מחוץ לבית) ובשידול לדבר עבירה. הרכב השופטים בראשותו של השופט בנימין הלוי הרשיע 8 מתוך 11 הנאשמים בטבח וזיכה 3 אחרים.

על אף פסק הדין הנוקב, גזרי הדין הקלו עם הנאשמים: 17 שנות מאסר והורדה לדרגת טוראי נגזרו על מלינקי; 15 שנות מאסר נגזרו על דהאן ועל טר"ש שלום עופר; 7 שנות מאסר נגזרו על רב"ט גבריאל עוליאל וכן על ארבעה טוראים – מחלוף הרוש, אברהם אליהו, אלברט פחימה ואדמונד נחמני.

יששכר (ישכה) שדמי

בתום המשפט של 11 נאשמי טבח כפר קאסם מצא בית הדין את אל"מ יששכר שדמי אחראי להשתלשלות הטבח והמליץ על העמדתו לדין. בדצמבר 1958 הועמד שדמי לדין צבאי ונשפט לפני הרכב מיוחד באישום ברצח 25 גברים בכפר קאסם, לאחר שנתן פקודה לשמור על העוצר בגזרתו בלי מעצרים ועל ידי פתיחה באש כאמצעי יחיד.

פסק הדין בעניינו של שדמי, אשר ניתן ב־26 בפברואר 1959, זיכה אותו מאחריות לטבח וקבע שפקודותיו לא הובנו כראוי. עם זאת הוא הורשע בשני סעיפים: חריגה מסמכות עד סיכון חיים והטלת עוצר ללא סמכות חוקית. בית הדין הטיל עליו "עונש סמלי" של נזיפה, וקנס סמלי בסך 10 פרוטות (גרוש). הגרוש הזה נזכר עד ימינו כמטבע לשון ומכונה "הגרוש של שדמי".

הערעור והחנינה

המורשעים ערערו על פסק הדין לפני בית הדין הצבאי לערעורים בראשות שופט בית המשפט העליון משה לנדוי, והעונשים שהוטלו עליהם הופחתו: על רס"ן מלינקי נגזרו 14 שנות מאסר במקום 17 שנים, על סגן דהאן נגזרו 10 שנות מאסר במקום 15 שנים, ועל החיילים נגזרו 3 שנות מאסר במקום 7 שנים.

ארבעת הטוראים והרב"ט ריצו את עונשם, בניכוי שליש מתקופת המאסר. ואולם אף לא אחד משלושת בעלי הדרגות הבכירות ריצה את מלוא תקופת מאסרו. זמן קצר לאחר גזר הדין החליט הרמטכ"ל חיים לסקוב להמתיק את עונשם של שלושת המורשעים שנותרו במאסר: עונשו של מלינקי הופחת ל־10 שנים, של דהאן הופחת ל־8 שנים ושל עופר – ל־7 שנים.

בנובמבר 1959 סיים שלום עופר לרצות את עונשו, לאחר שהעונש הופחת גם על ידי נשיא המדינה. מייד לאחר מכן החליט נשיא המדינה יצחק בן צבי להמתיק עוד את עונשם של שני האסירים הנותרים, מלינקי ודהאן, ל-7 ו-5 שנות מאסר בהתאמה. גבריאל דהאן שוחרר במרץ 1960, בתום 40 חודשי מאסר. ימים ספורים אחריו שוחרר ממאסר שמואל מלינקי.

בספטמבר 1960 הודיעה עיריית רמלה כי היא מקבלת את דהאן לעבודה בתפקיד הממונה על ענייני הערבים, אבל בעקבות התנגדות ציבורית למינוי זה הוא בוטל. לאחר שחרורו המשיך מלינקי בשירותו הצבאי ואף קודם לתפקיד ביטחוני בכור הגרעיני בדימונה.

סיכום

החשיבות העצומה של משפט נאשמי טבח כפר קאסם היא בהיותו משפט מוסרי שהותיר בזיכרון הקולקטיבי הישראלי מושגים הנוכחים בו עד היום, כמו "פקודה בלתי חוקית בעליל" ו"דגל שחור". לראשונה נחשף הציבור וצה"ל למשמעות של המושג "פקודה בלתי חוקית בעליל", ושנים לאחר הטבח השתמשו בו במשפטים אחרים כבסיס להרשעות. חשיבות רבה נוספת היא ההבנה שקיימים שני רכיבי אחריות למאורע טרגי זה: אחריות ממלאי הפקודות, שביצעו פקודה בלתי חוקית בעליל, אבל לא פחות מכך - אחריות של נותני הפקודות.

היבט מס' 5: הסולחה הכפוייה

טבח כפר קאסם בוצע בערב יום שני, 29 באוקטובר 1956, ערב פתיחת מלחמת סיני, בשעות 17:00–18:30, על ידי חיילי משמר הגבול. בסופו נמנו מקרב תושבי הכפר 49 הרוגים ו־13 פצועים. פרסום הטבח זעזע את הציבור הישראלי, אשר דרש נמרצות לקיים משפט הוגן וכומבי שימצה את הדין עם האחראים למעשה הנורא.

בתום המשפט המתקשר של נאשמי הטבח בכפר קאסם ומתן גזר הדין נערכה בין הצדדים "סולחה" שנויה במחלוקת.

הסולחה

לבקשת הממשלה מינה ראש עיריית פתח תקווה פנחס רשיש ועדה ציבורית לבירור תביעות נפגעי הטבח. בראש הוועדה עמד אברהם שפירא, מי שכונה "זקן השומרים", והיא סיימה את עבודתה בנובמבר 1957. הוועדה קבעה כי משפחתו של כל קורבן תפוצה בסכום של 5,000 לירות (10 משכורות ממוצעות במשק, שווה ערך ל־110 אלף שקלים בשנת 2018), וכל פצוע יזכה לתשלום של 300 לירות (כ־6,000 שקלים בערכים של היום).

במסמך הסיכום של עבודת הוועדה נטען כי החלטותיה נקבעו "בהתאם לנוהג הערבי של כופר נפש והסדרת סולחה". הוועדה המליצה אפוא "בפני שני הצדדים לקיים טקס סולחה בתוך כפר קאסם בהתאם למסורת הערבית המקובלת. והוצאות הסולחה תחולנה על הממשלה [...] הוועדה רואה בזאת שהתקריט חוסלה".

בעקבות פרסום מסקנות הוועדה נערכה בכפר קאסם, ביום 20 בנובמבר 1957, סולחה באוהל ענקי שהוקם ברחבת בית הספר. בטקס הסולחה השתתפו כל ראשי החמולות השכולות, נכבדי המגזר הערבי ונציגי הממשל הצבאי, כ־300 מוזמנים. אף שעל פי המסורת היו אמורים להגיע לטקס גם 11 הנאשמים, שלטונות צה"ל סירבו לאפשר להם להשתתף, בין השאר מחשש שהגעתם בעת המשפט שנערך להם עלולה להביא לטענות על עיוות דין.

את הצד היהודי ייצגו יו"ר הוועדה אברהם שפירא, שר המשטרה בכור שטרית, אלוף פיקוד המרכז צבי איילון, ראש הממשל הצבאי מישאל שחם וראש עיריית פתח תקווה; בראש הצד הערבי עמד מוכתר הכפר ודיע אחמד סרסור.¹²

עזרים

1. סרטון: תיאור הסולחה: יומני כרמל, דקות 18:41–20:20:
www.youtube.com/watch?v=RnqZY3omx2E&feature=youtu.be

2. תמונות מתוך הסולחה (צילם: משה פרידן; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית):

שייח' עבדאללה מנסור מכפר קאסם לוחץ את ידו של אברהם שפירא, זקן השומרים.

עדויות מהסולחה

לתושבי הכפר ולמשפחות הנפגעים לא הייתה ברירה אלא לקבל את מסקנות הוועדה ולהשתתף בסולחה. מתגובותיהם ניתן ללמוד כי הסולחה נכפתה עליהם, באווירת הפחד והחשדנות בצל הממשל הצבאי. נוסף על כך, מארגני האירוע מהממשל הצבאי אסרו על כמה מתושבי הכפר שהתנגדו לסולחה לנאום. אווירה זו תוארה למוחרת באחד העיתונים הערביים (מתוך: "אלמרצאד", 21.11.1957):

" בכפר שררה אווירה של פחד, מכוניות משטרה הסתובבו בכפר, כמו כן אנשי הממשל הצבאי איימו על הפועלים שלא לצאת לעבודתם [...] צריך לציין כי רוב תושבי הכפר נמנעו מלעזור בהקמת האוהל והכנת האוכל ואפילו בזמן הנאומים לא מחאו כפיים."

לפי עדותו של חבר הכנסת תופיק טובי היה מדובר באירוע מלאכותי:

" זו לא סולחה בין שתי חמולות [...] זו סולחה בין הפושע הרוצח לבין הקורבן שלו אז איך אפשר לקרוא לזה סולחה!!"

עותמאן בדיר שנכח בסולחה תיאר את תחושותיו:

" מה שאני זוכר מהסולחה שנכחתי בה, הוא בושע וחרפה למי שארגן אותה. באותם ימים מי יכול היה להתנגד?"

עזרים

1. סרטון: לטיף דורי (מחושפי הטבח בתקשורת, שהיה נוכח בסולחה) מדבר בריאיון על ההשפלה באירוע בתוכנית "יומנים" (פרק 4). הערוץ הראשון, דקות 6:54-10:52: www.youtube.com/watch?v=IU5xnIbgwRQ

סיכום

מעדויות תושבי הכפר ניתן ללמוד כי הסולחה לא הביאה לתוצאה שלה ייחלו שלטונות המדינה, וההשפלה הכרוכה בה אף החמירה את הכעס על תוצאות הטבח. כעס זה קיים עד ימינו, ולראיה, 58 שנים לאחר הטבח, בטקס זיכרון בשנת 2014, הסביר עאדל בדיר, ראש עיריית כפר קאסם, כי "האנשים שהשתתפו באירוע אמרו לאורך כל השנים שמדובר היה באירוע שהעליב אותם. זה היה משהו פוגעני ומשפיל. עשו סולחה כאילו הייתה כאן קטטה בין שתי חמולות. הכעס על זה נמשך לאורך כל השנים". עוד ציין בדיר כי "התושבים לא לקחו את כספי הפיצויים בשל העלבון שחשו".

היבט מס' 6: הנצחה, זיכרון והמאבק להכרה בטבח על ידי מוסדות המדינה

טבח כפר קאסם בוצע בערב יום שני, 29 באוקטובר 1956, ערב פתיחת מלחמת סיני, בשעות 17:00-18:30, על ידי חיילי משמר הגבול. בסופו נמנו מקרב תושבי הכפר 49 הרוגים ו-13 פצועים. פרסום הטבח זעזע את הציבור הישראלי, אשר דרש נמרצות לקיים משפט הוגן וכומבי שימצה את הדין עם האחראים למעשה הנורא.

במשפט שנערך בעקבות הטבח הורשעו מבצעיו ונקבע המונח "פקודה בלתי חוקית בעליל". בתום המשפט המתקשר ומתן גזר הדין נערכה בין הצדדים "סולחה" שנויה במחלוקת.¹³

הנצחה וזיכרון בכפר קאסם

שנים מעטות אחרי האירוע הוקמה בכפר קאסם אנדרטת זיכרון לחללי הטבח במקום שבו הוא אירע. האנדרטה היא סמל מודרני מוחשי לאירוע הקשה והטרגי, ומטרתה להנציח את זכר החללים – היא אינה מניחה לציבור לשכוח את הנופלים ואת המורשת שהם מייצגים.

אירועי הזיכרון השנתיים בכפר מתקיימים סביב האנדרטה, הניצבת בצומת דרכים בכפר. היא בנויה מקירות אבן מעוצבים, ובמרכז קיר החזית שלה מוטבע לוח שיש שעליו חרוטים שמות 49 החללים. האנדרטה מעוצבת בפשטות יחסית, צבועה לבן ומוקפת בגדר.

מלבד האנדרטה, עוד מקומות מרכזיים בכפר מנציחים את הטבח: הרחוב הראשי בכפר קיבל את השם "שארע אלשוהדא" (רחוב החללים), בית הקברות המקומי בכפר קאסם נושא גם הוא את שם של החללים, וכך גם אחד משבעת המסגדים בכפר. במרכז הקהילתי הוקם מוזיאון שמתעד את אירועי הטבח ואת שמות החללים והפצועים.

לאורך השנים מתקיימים בכפר עוד אירועי הנצחה שיוזם "הוועד העממי להנצחת זכר חללי הטבח". הוועד הוקם לפני שנים והוא מורכב מנציגים של המשפחות השכולות, פצועים שעברו את החוויה על גופם, נציגים של הפלגים הפוליטיים, נציגים של הרשות המקומית ואנשי רוח ולצידם נציגים של ועדת המעקב העליונה, חברי כנסת וסוכני זיכרון למיניהם. עיקר הפעילות מתמקדת ביום הזיכרון, אבל השאיפה היא לקיים פרויקטים של שימור הזיכרון נוסף לטקס המסורתי השנתי. כך למשל, בשנת 2006, לציון חמישים שנה לטבח, הוקם מוזיאון החללים (בית אלי-שהיד) במתנ"ס המקומי, ולקראת שנת השישים לטבח הוא עובר שדרוג ניכר.

כמו כן, מדי שנה בשנה בסמוך לאירוע הזיכרון בתי הספר מקיימים, בעידוד ובהנחיה של מחלקת החינוך של כפר קאסם, תחרויות שירה וציור לזכר הטבח.

בקשה להכרה בטבח על ידי מוסדות המדינה

הוועד העממי להנצחת זיכרון החללים בכפר קאסם פועל כבר שנים להקמת ועדת חקירה ממלכתית שתחקור את האירועים בצורה אובייקטיבית. בקשה נוספת שלו היא לכלול את הנושא בספרי הלימוד בהיסטוריה ואזרחות בבתי הספר הערביים והיהודיים כאחד.

יוסי שריד היה שר החינוך הראשון שהורה לשלב תכנים הקשורים לטבח בתוכנית הלימודים, ואף ביקש ממנהלי בתי הספר להקדיש שעת מחנך אחת לדיון בנושא ביום השנה ה-43 לטבח. שרי החינוך שהגיעו אחריו ביטלו הנחיה זו.

נוסף על כך, מדינת ישראל מעולם לא הכירה רשמית באחריותה לטבח בכפר קאסם. אף שאנשי ציבור רבים שביקרו ביישוב הכירו בדבריהם באחריות זו, התבטאויות אלו נשארו בגדר התבטאויות אישיות. כך למשל, בדצמבר 2007 ביקר נשיא המדינה שמעון פרס ביקור עבודה רשמי בכפר קאסם לרגל חג הקורבן והתנצל לפני תושבי הכפר על הטבח. בקבלת הפנים אמר:

”קרה כאן בעבר אירוע קשה ביותר, שאנחנו מצטערים עליו מאוד [...] האזרחים הערבים של ישראל לא זקוקים לנדבות אלא להזדמנות. יש לנתק את הדת מהאלימות. כולנו בני אותו אלוהים, שלא נתן לנו רשות לרצוח, לדכא או להשפיל מישהו אחר.”

באוקטובר 2014, 58 שנה אחרי הטבח, השתתף לראשונה מנהיג ישראלי – נשיא המדינה ראובן ריבלין – בטקס הזיכרון והניח זר על האנדרטה. עם זאת, מנהיגי החברה הערבית הפנו כלפיו ביקורת קשה, מאחר שכינו את הטבח “הרג נפשע” ולא עשה שימוש במילה “טבח”. לאחר ביקורו של ריבלין אמר ראש עיריית כפר קאסם עאדל בדיר:

”כאזרחי המדינה חשובה לנו הסימבוליות של לקיחת האחריות. למדינה יש אחריות שילוחית על חייליה, והיא צריכה לקבל אחריות על המעשים ולהתנצל. לנו, הדור השני והשלישי של החללים, זה יותר חשוב מכסף ופיצויים.”

עזרים

1. סרטון: כתבה על ביקור הנשיא ריבלין בכפר קאסם, חדשות ערוץ 2:
www.mako.co.il/news-israel/local-q4_2014/Article-9b912cbd91d4941004.htm

סיכום

למרות שעברו יותר מ-60 שנים מאז הטבח הנורא, תושבי כפר קאסם חוזרים ומדגישים ש”הפצע פתוח ולא יגליד עד שהממשלה תכיר באחריותה המוסרית לטבח”.

חלק שלישי

הרחבה למורה

טבח כפר קאסם

לצורך הבנת הרקע לטבח ומשמעותותיו, לפני העברת השיעור לתלמידים, אנו ממליצים למורה לצפות בשיעור מצולם על הטבח בהנחייתו של רוביק רוזנטל. בקישור הזה:¹⁴

www.youtube.com/watch?v=-9ZJaLquloM

הממשל הצבאי¹⁵

רקע

מקום המדינה בשנת 1948 ועד לביטולו בשנת 1966, הונהג בישראל ממשל צבאי מלא על ערביי ישראל, מכוח תקנות ההגנה (לשעת חירום), 1945, שחוקקו הבריטים בתקופת המנדט.

ממשל זה הגביל במידה רבה את חופש התנועה של ערביי ישראל ואת זכויות הקניין שלהם. כחלק ממדיניות הממשל הצבאי פוצלו המיעוטים לקבוצות, לפי השתייכות דתית ומוצא אתני. כך למשל, החובות (שירות בצבא) והזכויות (זכויות למענקי פיתוח) של דרוזים היו שונות מהחובות והזכויות של מוסלמים. נוסף על כך התקבלו חוקים – חוק נכסי נפקדים, חוק רשות הפיתוח וחוק רכישת מקרקעין (אישור פעולות ופיצויים) – שסייעו להפקעת אדמות מערבים, גם ממי שהפכו לפליטים במלחמת העצמאות וגם מערביי ישראל (שנותרו בשטח ישראל). כמו כן תחילת תקופה זו של הממשל הצבאי נוצלה לעידוד מעבר של ערבים למקומות יישוב גדולים שנבחרו על ידי השלטון.

כחלק מהממשל הצבאי נדרשו ערביי ישראל לצאת מכפריהם על פי אישורי תנועה (עד 1959 ביום ובלילה, מ־1963 בלילה בלבד). עובדי הרשויות המקומיות ועובדי מערכות הבריאות והחינוך המקומיות התקבלו לעבודה רק על פי אישור של שירות הביטחון (גם היום נדרש אישור של נציג השב"כ במשרד החינוך למינוי מנהלי בתי ספר ערביים). זכות הבחירה לא נשללה מערביי ישראל בתקופה זו, והם יוצגו בכנסת בעיקר על ידי מק"י, שהייתה מפלגה משותפת ליהודים ולערבים. היו גם מפלגות לוויין ערביות של מפא"י שכונו "מפלגות המיעוטים", אם כי נציגיהן היו מחויבים למשמעת ההצבעה של מפא"י.

ביטול הממשל הצבאי

מאמצע שנות החמישים, וביתר שאת מאז טבח כפר קאסם, החלו להתחזק הקריאות לביטול הממשל הצבאי. כמה ועדות מונו לבחינת העניין, אך בסופו של דבר הוא בוטל רק בשנת 1966.

בפברואר 1963 הוגשו לכנסת ארבע הצעות חוק לביטול הממשל הצבאי – על ידי מק"י, מפ"ם, אחדות העבודה: פועלי ציון (שאחר כך הצטרפה למפלגת העבודה) ותנועת החרות (בראשות מנחם בגין). ההצעות נפלו על חודו של קול. שני חברי כנסת ערבים מטעם מפלגת שיתוף ואחוזה היו גם הם בין המתנגדים להצעות החוק.

14 בתחילת השיעור רוביק רוזנטל אומר בטעות כי הטבח היה בנובמבר. ראוי לחזור ולהבהיר – הטבח היה ב־29 באוקטובר 1956. ראו גם – רוזנטל רוביק, **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, הקיבוץ המאוחד, 2000.

15 הסקירה מבוססת על מאמרה של שרה אוסצקי לזר, "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים: 1948–1958", **המזרח החדש** מ"ג, 2002.

בנאומו המתנגד לתקנות ההגנה לשעת חירום, שמכוחן התקיים הממשל הצבאי, אמר מנחם בגין:

” קיומן של תקנות אלו מעלה סימן שאלה מעל זכויות היסוד של כל אזרח בישראל, וחופש שאול איננו חופש. שמענו טענה, לפיה אולי צדקה עשו עמנו הבריטים של שהותירו לנו, בעוזבם את הארץ, את התקנות משנת 1945. זוהי טענה מוזרה מאוד. אינני רוצה להשתמש במלה חריפה יותר, אשר לשימוש בה אולי ייתן עילה, בשלב השני של הדיון, המשיב מטעם הרוב בממשלה. אם לא נאה היה למדינת ישראל לחוקק חוק כזה או שכמותו, הנאה לה למדינת ישראל להחזיק בחוק הזה? נוהל חקיקתי או תוכן חוקי - מה עדיף? כל איש יאמר: התוכן קובע. היה צריך מזמן לבטל אותן כסמל השעבוד שלנו, כפי שכל אומה המשתחררת מעול זרים, בתקופה הראשונה לאחר השתחררותה מבטלת את סמלי שעבודה.”

כיוון שמנגנון הממשל הצבאי הופעל על פי תקנות ההגנה (שעת חירום) וללא אישור הכנסת (אישור כזה לא נדרש על פי התקנות), הממשלה הייתה רשאית לבטלו ללא צורך בחקיקה מיוחדת; וכך בוטל הממשל הצבאי בעקבות הודעתו בכנסת של ראש הממשלה דאז לוי אשכול.

למרות ביטול הממשל לא הוסרו לאלתר כל ההגבלות שהוטלו מכוחו. כמה מהן הועברו לסמכות משטרת ישראל והוסרו בהדרגה רק במרוצת השנים הבאות. כך למשל, צו שביטל את מרבית ההגבלות על התנועה של ערביי ישראל, וניתן ב־22 בספטמבר 1967, עדיין כלל הגבלות שאסרו עליהם להתקרב לכור הגרעיני בדימונה ולגבול עם ירדן בערבה וכן להיכנס לחצי האי סיני (שהיה נתון אז לשליטת ישראל).

ממשלים צבאיים במדינות אחרות

בארצות הברית החוק מתיר להכריז על ממשל צבאי בעיתות חירום. הנסיבות שבהן אפשר להכריז על ממשל כזה נבחנו בבית המשפט העליון בארצות הברית בזמן מלחמת האזרחים האמריקאית ובזמן מלחמת העולם השנייה. כך למשל, כליאתם של בין 112 אלף ל־120 אלף אנשים ממוצא יפני, רובם אזרחים אמריקאים וחלק מהם ילידי ארצות הברית, במחנות בזמן מלחמת העולם השנייה נומקה בכך שהיפנים המתגוררים בארצות הברית עלולים לשמש גיס חמישי ולסייע למדינת מוצאם. באופן דומה נהגה גם קנדה בתקופה זו. כליאה זו היא דוגמה להפרה גורפת של זכויות אדם (כגון הזכות לחופש תנועה והזכות להליך משפטי) בעת מלחמה על ידי מדינה דמוקרטית.

בריטניה עצרה פליטים יהודים מגרמניה בזמן מלחמת העולם השנייה, בנימוק שהם מסכנים את ביטחונה, אולם לא הנהיגה מתקן לכליאה ולמעצרים כמו שהקימו ארצות הברית וקנדה.

תיאוריות המסבירות את התנהגות מבצעי הטבח

טבח כפר קאסם בוצע בערב יום שני, 29 באוקטובר 1956, ערב פתיחת מלחמת סיני, בשעות 17:00-18:30, על ידי חיילי משמר הגבול. אלו צייתו לפקודה "לירות על מנת להרוג" בתושבים שחזרו לכפר אחרי שעת העוצר ולא היו מודעים להקדמתו. בסופו של הטבח נמנו מקרב תושבי הכפר 49 הרוגים ו-13 פצועים.

עולה השאלה כיצד אנשים נורמטיביים בחרו במודע לציית לפקודות בלתי מוסריות המנוגדות לטבע האנושי וביצעו אותן ללא כל היסוס או פקפוק. רוב ההסברים המוצעים להתנהגות זו מתרכזים בקונפורמיזם אופורטוניסטי ובציות לסמכות כתכונות מרכזיות בטבע האדם.

ציות בגבולות עמומים

נציין בסקירה זו מחקר חשוב על קונפורמיזם וציות שערך סטנלי מילגרם בשנות השישים בארצות הברית. ממצאי הניסוי שערך מלמדים כי רמת הציות עולה במצבי עמימות ובהיעדר תחושת אחריות אצל המשתתפים.¹⁶

במסגרת הניסוי של מילגרם, החוקר הסביר למשתתף בניסוי ולשחקן (שהתחזה למשתתף נוסף בניסוי) שהם עומדים להיות חלק ממחקר שבוחן את היעילות של מתן עונש על למידה. התפקידים חולקו כך שהמשתתף האמין שהוא קיבל באקראי את תפקיד ה"מורה", ואילו המשתתף האחר, השחקן, קיבל את תפקיד ה"תלמיד". לאחר חלוקת התפקידים, ולשם ההדגמה, קיבל המשתתף שוק חשמלי בעוצמה נמוכה של 45 וולט.

בהמשך, המורה קיבל מטלות זיכרון פשוטות שהיה צריך להעביר לתלמיד. הוא הונחה לתת לו שוק חשמלי על ידי לחיצה על כפתור בכל פעם שהתלמיד (השחקן) טועה. כן נאמר לו שיש להעלות את עוצמת השוק ב-15 וולט לאחר כל טעות. למעשה, לא ניתנו לתלמיד (השחקן) שוקים חשמליים כלל, אך המשתתפים בניסוי שמעו צעקות מבוימות של התלמיד, כביכול בתגובה למכות החשמל.

כאשר עוצמת השוק החשמלי הגיע ל-150 וולט, התלמיד (שחקן) ביקש שהניסוי יסתיים, אך נענה על ידי החוקר כי על הניסוי להמשיך. התלמיד הוסיף להפגין כאב וחוסר נוחות גדולים יותר ויותר ואף הביע חשש לביטחונו האישי אם מכות החשמל יימשכו. ל"מורים" שביקשו להפסיק את הניסוי, החוקר הסביר כי הוא, החוקר, מקבל על עצמו אישית את כל האחריות לתוצאות הניסוי ולביטחונו ושלמו של התלמיד וכי על הניסוי להמשיך.

בסדרה הראשונה של הניסויים שערך מילגרם, 65% מהמשתתפים (המורים) נתנו את השוק החשמלי הגבוה ביותר, בעוצמה של 450 וולט, אף שרבים לא הרגישו בנוח לעשות זאת, ואחדים אף פרצו בצחקוקים היסטריים תוך כדי ביצוע המטלה. שום משתתף לא עצר לפני עוצמת שוק של 300 וולט.

16 כהן אורית ופרידמן דנה, פסיכולוגיה חברתית: השפעה חברתית - ציות לסמכות, המרכז לטכנולוגיה חינוכית, 2002.

מסקנות המחקר היו אפוא שרמה גבוהה של ציות מושגת כאשר המעבר מפקודות שאינן עלולות להזיק לפקודות חמורות שעלולות לגרום נזק רב הוא הדרגתי. במצב זה קשה למקבלי הפקודות (המשתתפים בניסוי) להתוות גבול ברור שמעבר לו יסרבו לציית להוראות. התנהגות החוקר הייתה לקבל את האחריות על מכות החשמל על עצמו, ובכך הוא הסיר אחריות מהמשתתפים, והם פעלו כפי שציוו עליהם. כמו כן, נראה היה להם שהחוקר מודע לסבלם של מקבלי השוק החשמלי, והתנהגות זו שכנעה אותם להמשיך.

הניסוי עורר שאלות בכל הנוגע לאתיקה שלו ולאתיקה של ניסויים מדעיים בכלל, בין היתר משום שהנבדקים בניסוי השתתפו בלי שנתנו לכך את הסכמתם. נוסף על כך, הוא גרם ללחץ נפשי כבד (גם אם הלחץ נבע מפעולותיהם החופשיות) ולירידה בהערכה העצמית בקרב משתתפים רבים, והיה בו סיכון לנזק פסיכולוגי קשה. בימינו, רוב החוקרים היו מחשיבים ניסוי כזה ללא־אתי.

סיכום

ראינו כיצד בהקשר חברתי ותרבותי מסוים, במיוחד בעיתות מלחמה או מתיחות ביטחונית, אירועים כגון הטבח בכפר קאסם אפשריים, שכן עצם קיומו של מצב חירום מסיר עכבות מוסריות ומחליש את הטאבו החל בימי שגרה על הריגת אדם.

ואכן, כאשר בוחנים ממרחק השנים את המציאות שהטבח אירע בה – תקופה של אווירת מתח של טרום מלחמת סיני, במדינה צעירה החרדה מהתנהגות תושבי הכפרים הערביים לאורך הגבול, ופקודות עמומות שאפשרו למבצעי הטבח לבצעו – ההסברים לעיל יכולים לספק תשובה חלקית ביותר לשאלה כיצד אנשים נורמטיביים עלולים להיקלע לסיטואציה שהם מבצעים בה פשעים כה מחרידים.

פקודה בלתי חוקית ופקודה בלתי חוקית בעליל

במשפטם טענו אחדים מ־11 נאשמי טבח כפר קאסם להגנתם כי קיבלו פקודה וביצעו אותה, ועל כן הם אינם נושאים באחריות פלילית למעשה שביצעו. ואולם בית המשפט הצבאי, בראשות בנימין הלוי, לא קיבל את טענתם, ובגזר הדין טבע את הבסיס למונח המשפטי צבאי שנקבע לאחר מכן: "פקודה בלתי חוקית בעליל", משמע פקודה שאין לבצעה. כפי שנכתב בפסק הדין:

”סימן היכרה של פקודה בלתי חוקית בעליל מן הדין שיתנוסס כדגל שחור מעל לפקודה הנתונה, ככתובת אזהרה האומרת: "אסור!" לא אי־חוקיות פורמלית נסתרת או נסתרת למחצה, לא אי־חוקיות המתגלה רק לעיני חכמי משפט חשובה כאן, אלא הפרת חוק גלויה ומובהקת, אי־חוקיות ודאית והכרחית המופיעה על פני הפקודה עצמה, אופי פלילי ברור של הפקודה או המעשים שהפקודה מצווה לעשותם. אי־חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין איננה עיוורת והלב איננו אטום או מושחת – זוהי מידת אי החוקיות "בעליל" הדרושה כדי לבטל את חובת הציות של החייל ולהטיל עליו את האחריות הפלילית למעשיו.”

מדברים אלו ניתן להיווכח כי ההגדרה המשפטית לפקודה בלתי חוקית בעליל היא בעייתית, כיוון שהיא אינה מגדירה בבירור ובמדויק מהי פקודה כזאת וקובעת את מידת האי־חוקיות בצורה עמומה: "אי־חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב". עמימות זו מעוררת לא מעט שאלות בכל הנוגע להיררכיה הצבאית ומציבה את החייל בדילמה קשה בשעת אמת – האם הפקודה שניתנה לו היא בלתי חוקית בעליל או לא? מצד אחד, ברור לכול שעל חיילים שנשבעו אמונים לצבא למלא אחר פקודות מפקדיהם ללא פקפוק או היסוס, שכן זהו הבסיס לתפקודו של צבא; מצד שני, האם חובה למלא את כל הפקודות גם כאשר הן מורות לבצע מעשה פלילי המנוגד לחוק?

יש צורך להפריד בין "פקודה בלתי חוקית בעליל" ו"פקודה בלתי חוקית". פקודה בלתי חוקית היא פקודה שניתנה על ידי בעל הסמכות וחורגת מהחוק. במקרה זה על החייל לציית לפקודה שקיבל, ולאחר מכן להפעיל נגד מפקדו את הליכי הבירור המשמעותי הנהוגים בצבא (למשל קבילה). פקודה בלתי חוקית היא למשל פקודה לחרוג מההוראות הכלליות המחייבות בצבא או מכללי ההתנהגות המחייבים, כאשר נראה שהפקודה מוצדקת בנסיבות העניין.

לעומת זאת, פקודה בלתי חוקית בעליל היא פקודה שניתנת על ידי בעל הסמכות ומורה על מעשה שאינו חוקי וסותר ערכים מוסריים בסיסיים, או שאי־חוקיותה ברורה לחלוטין ואינה מוטלת בספק. במקרה כזה אסור לחייל לציית לפקודת מפקדו, ואם יציית בכל זאת, יועמד לדין על ביצוע עבירה פלילית. למעשה, במקרה כזה חלה חובת אי־ציות.

דוגמאות נוספות לעיסוק בפקודה בלתי חוקית בעליל מהשנים שלאחר הטבח

1. פרשת קו 300 (1984)

פרשה שבה ראש השב"כ אברהם שלום הורה לראש אגף המבצעים בשב"כ, אהוד יתום, להרוג את שני המחבלים שהשתלטו על האוטובוס לאחר מעצרו, מתוך רצון שמפיגוע מיקוח לא יצאו מחבלים בחיים. יתום ואנשיו לקחו את החוטפים איתם במכונית למקום מבודד ושם הכו אותם בראשיהם באבנים ובמוט ברזל עד למותם. גופות המחבלים הובאו לבית חולים, שם קבע רופא את מותם.

בפסק הדין נקבע:

”בכך שיתום הרג את המחבלים על-פי פקודתו המפורשת של ראש השב"כ אין כדי לגרוע מחומרת הנסיבות בהן ביצע פשע זה. פקודתו של ראש השב"כ הייתה, על פניה, בלתי חוקית בעליל, ואסור היה ליתום לציית לה.”

2. פרשת יהודה מאיר (1988)

סא"ל יהודה מאיר היה מפקד גזרת שכם בזמן האינתיפאדה הראשונה, כאשר קבוצת חיילים בביקודו מילאו באופן מילולי את פקודתו "לשבור להם את העצמות" בכפר חווארה. חיילי הפלוגה המסייעת אספו 12 צעירים פלסטינים מהכפר בשעת לילה (אלה לא גילו כל התנגדות), כבלו אותם בידיהם וברגליהם, הכניסו אותם לפרדס סמוך ומילאו את הפקודה "לשבור לפלסטינים את שתי הידיים ואת שתי הרגליים במכות אלה (ולא להכות בראש)". הפרקליט הצבאי הראשי אמנון סטרשנוב (לימים שופט) קבע כי ניתנה בחווארה "פקודה בלתי חוקית בעליל שחובה לסרב לה", ובכל זאת הוא החליט להעמיד את סגן אלוף יהודה מאיר אשר נתן את הפקודה לדין משמעתי בלבד, ולא לדין פלילי.

3. משפט גבעתי ב' (1990)

מפקד גדוד רותם ושלושה מפקודיו נאשמו שהורו לחייליהם לשבור ידיים ורגליים של פלסטינים. להגנתם טענו שהפקודה הגיעה מהמח"ט אפי איתם ומאלוף הפיקוד יצחק מרדכי. במשפט שהתנהל ב־1990 הכחישו שני הקצינים הבכירים את הטענות וכל הנאשמים הורשעו.

4. פרשת הירי בנעלין (2008)

חייל ירה כדור גומי בפלסטיני אזוק ומכוסה עיניים שהשתתף בהפגנה אלימה נגד בניית גדר הביטחון בסמוך לכפר נעלין, לאחר שקיבל פקודה לעשות כן מהמג"ד שלו. בפסק הדין כתבה השופטת אילה פרוקצ'יה:

” גם אם תפש החייל בתום לב את אמירותיו של המג"ד כאמירות שחובה עליו לקיימן על פי תוכנו, ראוי היה לו, לכאורה, שיימנע מקיומן, בהיותן בבחינת פקודה בלתי חוקית בעליל, כאשר מדובר בירי מטווח קצר על אדם עצור, כפות ומכוסה עיניים. כאשר ביצע, כהנחתו, פקודה זו ממפקדו, התנכר, לכאורה, לחובה היסודית החלה על כל חייל צה"ל באשר הוא, לכבד זכויות אדם של מי שמצוי במשמורת הצבא, ולהימנע מניצול הכוח והשררה הצבאית בדרך אכזרית הפוגעת בעצור פגיעה קשה ומתעלמת מזכותו הבסיסית לחיים ולשלמות הגוף. בהתנהגותו הפר החייל, לכאורה, ערכים יסודיים של כיבוד זכויות אדם המקובלים בחברה הישראלית ומושרשים במסורת פעילותו של צה"ל.”

5. דוגמה נוספת משנות המלחמה הקרה במזרח גרמניה. שוטרי משמר הגבול של מזרח גרמניה הצטוו על ידי מפקדיהם לירות למוות באזרחים שניסו לעבור את החומה בברלין לצד המערבי. איש מהם לא הועמד לדין על הריגה או שימוש בלתי חוקי בנשק. שנים אחר כך פסק בית המשפט הגרמני שאפילו חוק של המדינה (ולא רק פקודה) המסמיך לעשות פעולה לא אנושית - אין לו תוקף מחייב.

יחסי רוב ומיעוט במדינה יהודית ודמוקרטיה¹⁷

לאורך השנים הייתה מערכת היחסים בין אזרחי ישראל הערבים והיהודים סבוכה ומורכבת, כנובע ממהות היחסים בין מיעוט לרוב במדינה דמוקרטית ומכך שהערבים הם חלק מן העם הפלסטיני. מדינת ישראל מגדירה את עצמה "מדינה יהודית ודמוקרטית"; המדינה היא "מדינתו של העם היהודי", השפה השלטת בה היא עברית ומוסדותיה וחוקיה יהודיים, דוגמת חוק השבות, המקנה זכות שיבה ליהודים. החוק אינו מתייחס לזכות שיבה לפלסטינים.

לעומת זאת לערבים אזרחי ישראל יש זיקה לעם הפלסטיני ולאומה הערבית - בשפתם, בתרבותם ובתודעתם הלאומית-היסטורית. אי לכך הם חשים נאמנות גם ללאומיות הערבית הפלסטינית, ורבים מהם עודם רואים את גורלם שזור בגורל העם הפלסטיני. הסכסוך הלאומי מעמיד את האזרחים הערבים במצב שבו מדינתם נמצאת בסכסוך אלים עם בני עמם. על רקע זה, חלקים בציבור היהודי מתייחסים לערבים בחשדנות ומשתמשים בנימוקים הקשורים לסכסוך על מנת להצדיק יחס מפלה נגד האזרחים הערבים.

מנגד, רבים מן המוסלמים בישראל מושפעים מן ההתעוררות האסלאמית באופן אשר משפיע לא רק על אורח חייהם הדתי אלא גם על תפיסתם את המדינה ועל עמדותיהם כלפי הרוב היהודי.

שלבים בהתפתחות יחסי ערבים ויהודים

קרין תמר שפרמן טוענת במאמרה כי על מנת להבין את אופן התגבשותה של מערכת יחסים מורכבת זו, יש לסקור את השינויים שעברו על ערביי ישראל מאז 1948:

1. מלחמת העצמאות והנכבה הפלסטינית

המלחמה ב־1948 נתפסת עד היום בזיכרון הקולקטיבי של כל אחד משני הצדדים באופן שונה מבחינות העובדות ההיסטוריות, תוכנה וסמליה, ולכל אחד מן הצדדים נרטיב משלו בעניינה. מבחינתם של היהודים, רוב הפליטים הפלסטינים ברחו מרצונם, ואילו הערבים טוענים שרובם גורשו בכפייה. היום רוב היהודים לומדים שהערבים ברחו, גורשו והונסו בעקבות המלחמה, אך יש מי שעדיין חושבים שהם ברחו מרצונם החופשי.

2. תקופת הממשל הצבאי (1948-1966)

תחת הממשל הצבאי היו אזרחי ישראל הערבים נתונים למגבלות קשות והדוקות על חופש התנועה וחופש הביטוי. אלפי עקורים ופליטים ערבים לא הורשו לשוב לכפריהם, הם סבלו מהפקעה מקיפה של אדמות ללא פיצוי נאות, מבידוד מן האוכלוסייה היהודית ומניתוק מן העם הפלסטיני ומהעולם הערבי, מפיצול משפחות, מאפליה מכוונת בשירותים ובפיתוח, מהתערבות גסה של השלטונות בחייהם ומהיעדר אפשרות לנהל מאבק לשוויון - לא היה באפשרותם של הערבים בישראל להתאחד לקולקטיב. בתקופה זו בוצע טבח כפר קאסם, ואירוע זה נתפס כאירוע מכונן בחברה הערבית בישראל.

17 הסקירה מבוססת על מאמרה של קרין תמר שפרמן, "זהות ערבית במדינה יהודית ודמוקרטית", פרלמנט 58, 2008 (אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה).

3. לאחר 1967

תקופת ההתבססות הכלכלית והגיבוש הפוליטי. ביטול הממשל הצבאי בשנת 1967 הוביל לתהליך של מודרניזציה במגזר הערבי, לעלייה ברמת החינוך במוסדות הערביים, לרכישת השפה העברית ולאימוץ חלק מסגנון החיים של קבוצת הרוב היהודית. תוצאה נוספת של תהליך המודרניזציה היא הפוליטיזציה של החברה הערבית בישראל – ממנהיגות מסורתית של מוכתרים חל מעבר למנהיגות ארצית אותנטית עם תודעה פוליטית חזקה ושינויים משמעותיים בדפוסי ההצבעה. למשל, מעבר מתמיכה במפלגות הלוויין של מפא"י לתמיכה במפלגה הקומוניסטית ולימים במפלגות לאומיות-ערביות. אירוע מכונן בתקופה זו היה יום האדמה הראשון, שצוין ב־30 במרץ 1976, במחאה על החלטת הממשלה להפקיע קרקעות באזור סח'נין.

4. גיבוש זהות ערבית-פלסטינית

ב־24 ביוני 1987 החליטה המנהיגות הערבית בישראל, במסגרת ועדת המעקב העליונה של האוכלוסייה הערבית, על שביתה כללית תחת הכותרת "יום השוויון". הדרישות שהועלו היו שוויון בתחומי החינוך, הבינוי, התקציבים ושירותי הבריאות והרווחה. עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה הכריזה המנהיגות הערבית על שביתה כללית שנייה תחת הכותרת "יום השלום", במחאה על ניסיונות הצבא לדכא בכוח את ההתקוממות ולאות הזדהות עם הדרישות שהעלו הפלסטינים תושבי השטחים.

אירועי אוקטובר 2000 נתפסים כאירוע מכונן נוסף בתודעת אזרחי ישראל הערבים. באירועים אלו נתקלו הפגנות האזרחים הערבים בתגובה קיצונית של המשטרה, שהרגה 12 מפגינים. בעקבות זאת הפכו המחאות למהומות המוניות במשך כשבוע ימים ולוו בחסימת עורקי תחבורה, בהרס בנייני ציבור ובעימות עם כוחות הביטחון. ועדת אור, אשר מונתה לחקור את האירועים ותוצאותיהם החמורות, ציינה סיבות אחדות לפריצתם, בהן אפליה, קיפוח ומצוקה של ערביי ישראל לאורך השנים וכן הקצנה דתית והקצנה פוליטית אשר באה לידי ביטוי בהזדהות עם המאבק הפלסטיני.

